

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، سال دهم، شماره بیستم، پاییز ۹۸، صفحات ۷۱-۹۱

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۲/۱۰

تاریخ پذیرش نهایی: ۹۸/۰۴/۰۴

جریان شناسی حزب دموکرات ایران

حسین مفتخری^۱
محمدحسین رازنهان^۲
علی ططری^۳
ثریا عباسی قیداری^۴

چکیده

نخستین سازمان‌ها و گروه‌های سوسیال دموکرات ایران در اواخر قرن سیزدهم ه.ش با به عرصه سیاسی گذاشتن یکی از عوامل مهم در شکل‌گیری و تأسیس این سازمان‌ها رشد تمایلات سوسیالیستی و گسترش آن در بین ایرانیان، تحت تأثیر مهاجرت به روسیه و قفقاز بود. در این راستا حزب دموکرات ایران به‌عنوان یکی از احزاب، متأثر از اندیشه سوسیال دموکراسی روسیه و نظریات کارل کاتسکی اقدام به تدوین مرامنامه خود نموده و فعالیت خود را رسماً از مجلس دوم شورای ملی آغاز کرد. از این روی ضرورت بررسی جریان شناسی سیاسی این حزب از اهمیت خاصی برخوردار است، لذا پژوهش حاضر سعی دارد تا با استناد بر منابع و اسناد و با روش توصیفی-تحلیلی به این سؤالات پاسخ گوید: حزب دموکرات ایران تا چه حد توانسته در روند دموکراسی‌سازی جامعه ایران موفق عمل کند؟ یا چه عواملی باعث ناکارآمدی حزب در رسیدن به اهداف و برنامه‌های خود در جامعه شده است؟ نتایج به‌دست آمده در این پژوهش نشان می‌دهد؛ علل داخلی و خارجی مانند: عدم انطباق مرامنامه حزب دموکرات در بسیاری از موارد با شرایط اقتصادی، اجتماعی و سیاسی و فرهنگی ایران به‌عنوان علل داخلی، و دخالت‌های کشورهای مثل روسیه و انگلیس به‌عنوان علل خارجی که مانع از رسیدن حزب به اهداف اساسی خود شده است. با این اوصاف، تاکنون هیچ پژوهشی به جریان شناسی سیاسی حزب دموکرات ایران از این منظر نپرداخته است.

کلید واژگان: جریان شناسی سیاسی، حزب دموکرات، ایران، مرامنامه.

moftakhari@khu.ac.ir
hasan_raznahan@yahoo.com
tatari.info@gmail.com
soraya_abbasi@ahoo.com

۱. استاد دانشگاه خوارزمی، تهران - ایران (نویسنده مسئول)
۲. استادیار دانشگاه خوارزمی، تهران - ایران
۳. دانش‌آموخته دکتری تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، تهران - ایران
۴. دانشجوی دکتری دانشگاه خوارزمی، تهران - ایران

The Flow of the Democratic Party of Iran

H. Moftakhari¹
M.H. raznahan²
A. Tatari³
S. Abbasi Gheidari⁴

Abstract

The first Iranian social democratic groups and organizations stepped into the political arena during the late thirteenth century (according to Georgian calendar) One of the important factors in the formation and establishment of these organizations was the growth of socialist tendencies and the spread of socialist ideologies among Iranians, caused by the emigration to Russia and Caucasus. In this regard, the Democratic Party of Iran, as one of the members of parties influenced by the views of Russian Social-Democrats and those of Karl Katsky began to formulate its memorandum and started its political activity officially from the second round of assembly of national board of representatives. Therefore, the necessity of examining the political dynamics of this party is of great significance, so the present research is trying to answer certain questions related to this era, by relying on valid resources and documents with a descriptive - analytic method. Questions such as: How much the Democratic Party could have succeeded in the process of democratization of Iranian society? Or, what factors contributed to the incompetence of the party in achieving its goals and plans in society? The results of this study shows that internal and external causes, such as the lack of compliance of the Democratic Party memorandum and plans with the many economic and social conditions and political and cultural affairs of Iran as internal causes and interference of countries such as Russia and Britain as foreign causes that prevented the party from achieving its fundamental goals. Even with the conspicuity of these dynamics in political history, so far, no research has been done on the political trends of the Democratic Party of Iran.

Key words: Political Stylistics, Democratic Party, Iran, Memorandum.

1 . Professor, Kharazmi University, Tehran, Iran

moftakhari@khu.ac.ir

2 . Assistant Professor of Kharazmi University, Tehran, Iran

hasan_raznahan@yahoo.com

3 . PhD in History of Islamic Azad University, Science and Research Branch, Tehran, Iran

tatari.info@gmail.com

4 . PhD student of Kharazmi University, Tehran-Iran

soraya_abbasi@ahoo.com

مقدمه

حزب دموکرات ایران به عنوان نخستین حزب در دوران مشروطیت با تأثیرپذیری از جنبش سوسیال دموکراسی قفقاز و روسیه فعالیت خود را آغاز نمود، اهداف و برنامه‌های حزب دموکرات ایران در مرامنامه این حزب به تفصیل بیان شده است، در مقدمه مرامنامه حزب که با تحلیلی برخاسته از اندیشه سوسیال دموکرات به تشریح اوضاع ایران می‌پردازد، اندیشه‌تئورسین‌های این حزب به خوبی نمایان می‌گردد. آنان جامعه ایران را در مسیر تکامل خود در مرحله انقلاب دموکراتیک ارزیابی می‌کردند و معتقد به تدوین اهداف حزبی بر همین پایه بودند. آن‌ها قرن بیستم را برای شرق بسان قرن هفدهم برای ممالک غربی می‌دانند که باید گذر از دوره فئودالیسم صورت بگیرد. ایران هم از این قاعده مستثنی نیست و دیگر نمی‌تواند روی بنای پوسیده فئودالیسم استبداد مطلق قائم باشد و بساط فئودالیسم باید به شیوه‌ها و وسایل قانون برچیده شده به جای آن یک نظام دموکراتیکی ایجاد گردد.

از این روی تحقیق حاضر با بررسی جریان‌شناسی سیاسی حزب دموکرات در صد پاسخگویی به این پرسش است که: حزب دموکرات ایران تا چه توانسته اهداف و برنامه‌های خود را در جامعه ایران پیاده و عملیاتی سازد؟ یا به عبارتی در روند دموکراسی‌سازی جامعه ایران چگونه عمل نموده است؟ و از این منظر این تحقیق بسیار بدیع و نو می‌باشد و تاکنون به این مسأله با این نگاه پرداخته نشده است.

بنابراین به دنبال این هدف کوشیده ایم در قالب فرضیه به این مسأله به پردازیم که با توجه به اهداف و برنامه‌های حزب به علل مسائل خارجی یعنی دخالت‌های کشورهای مثل روسیه و انگلیس در امورات داخلی ایران و همچنین علل داخلی مانند نبود بسترهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی مناسب برای پذیرش تفکر سوسیال دموکراسی در جامعه ایران، که باعث عدم کامیابی حزب در راه رسیدن به اهداف و برنامه‌های خود می‌گردید، و در نهایت منجر به انحلال حزب شد.

پیشینه پژوهش موضوع مقاله حاضر را در سه‌گونه تحقیقات می‌توان دسته‌بندی کرد: الف) منابع خاطره‌گون، مقالات و سخنرانی‌ها (دسته اولی)؛ ب) منابع؛ تحقیقی (جدید)؛ و ج) مقالات.

الف) منابع دسته اولی: نخستین پیشینه موضوع برمی‌گردد به دست نوشته‌های و خاطرات سران این حزب یا مشروطه خواهان که اطلاعات دسته اولی از عملکرد حزب، اعضا، فعالیت‌های آنان به دست می‌دهند. از این نمونه می‌توان کتاب *گزارش‌هایی از انقلاب مشروطیت*، گزارش‌های محمد امین رسول زاده را نام برد. نوشته‌های رسول زاده تنها گزارش رخدادها نیست؛ وی انقلاب مشروطه ایران را با انقلاب روسیه و ترکان جوان عثمانی تطبیق می‌دهد و گرایش این طیف از رهبران حزب دموکرات را به اندیشه‌های سوسیالیستی نشان می‌دهد (رسول زاده، ۱۳۸۷). کتاب دیگر *مقالات تقی زاده* است. آگاهی‌های تقی زاده درباره انقلاب مشروطه و جریان‌های پیش از آن که به پیشگامان فکری آزادی خواهی و مقدمات تشکیل احزاب مربوط می‌شود، بسیار ارزشمند است. از خلال شب نامه‌ها، اعلامیه‌ها و نامه‌های اشخاص که در این اثر گنجانده شده می‌توان نکات مهمی در خصوص تشکیل حزب دموکرات ایران به دست آورد (افشار، ۱۳۸۵).

اثر دیگر *تاریخ احزاب سیاسی ایران* از ملک الشعرای بهار است. با وجود حجم زیاد این کتاب، فقط ۴۱ صفحه مربوط به احزاب است. اما از آن جا که نویسنده خود یکی از اعضای حزب دموکرات بوده است، کتابش در شناخت احزاب و به خصوص حزب دموکرات به سبب حضور بهار در مجالس شورای ملی و موضع‌گیری وی نیز راهنمای امینی است. اظهار نظرهای بهار نشان می‌دهد: احزاب نه پایه و مایه عقیدتی و ایدئولوژی داشته‌اند نه مانند *پارهای احزاب اروپایی*، ریشه‌های «طبقاتی» پدید آورنده آن‌ها بوده است (بهار، ۱۳۸۸).

ب) منابع تحقیقی: از میان منابعی که به بررسی عملکرد این حزب برای تبیین انقلاب مشروطه پرداخته‌اند: کتاب مشروطه ایرانی اثر ماشاءاله آجودانی از منظر آسیب شناسانه به مشروطه نظر داشته است که کشاکش احزاب را یکی از دلایل آن دانسته است. نویسنده مبارزات سیاسی دموکرات‌ها را با اعتدالیون در تضعیف مشروطه مؤثر می‌داند. کشاکش میان این دو حزب جایگزین ستیزه‌های فکری بین مشروطه خواهان و مشروعه طلبان شده است (آجودانی، ۱۳۸۶).

کتابی دیگر تحت عنوان *پیشینه‌های اقتصادی- اجتماعی در نهضت مشروطه ایران* نوشته خسرو شاکری می‌توان اشاره کرد. شاکری در این کتاب با پرداختن به چگونگی

پیدایش گرایش سوسیال دموکراسی در دوران مشروطه به شکل گیری روند تاریخی آن پرداخته است (شاکری، ۱۳۸۲).

در نهایت سهراب یزدانی در کتاب بررسی فرقه اجتماعیون عامیون بیشتر به مسأله عدم وابستگی این حزب به سازمان‌های همت، سوسیال دموکرات‌ها قفقاز و روسیه پرداخته است ولی عدم وابستگی این حزب به خاستگاه اولیه خود را اثبات نکرده است (یزدانی، ۱۳۹۱).

ج) مقالات

نصراله صالحی در مقاله‌ای به نیروهای موثر در تشکیل حزب دموکرات اعم از روشنفکران ارمنی- ایرانی، مجاهدین قفقازی و روشنفکران و آزادی خواهان ایرانی پرداخته است. وی بارزترین ویژگی این حزب را اقتباسی بودن ایدئولوژی آن قلمداد کرده است (صالحی، ۱۳۸۵). مقالاتی دیگر نیز به شکل موردی رویکرد این حزب را به برخی متغیرها بررسی کرده‌اند. برای نمونه غفاری و محمدزاده (۱۳۹۰) عدالت خواهی دموکرات‌ها را با فرقه اعتدالیون مقایسه کرده‌اند و تفاوت بینش آن‌ها و شیوه نهادینه کردن عدالت را هدف پژوهش خود قرار داده‌اند.

نوشتار حاضر با رویکردی متفاوت با بهره گیری از روش تحقیقی - تحلیلی و استناد به اسناد تاریخی به بررسی جریان‌شناسی سیاسی حزب دموکرات و علل ناکامی آن پرداخته است.

مفهوم جریان‌شناسی سیاسی علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

برای روشن شدن مفهوم «جریان‌شناسی» ابتدا لازم است معنای «جریان» مشخص شود. جریان عبارت است از تشکل، جمعیت و گروه اجتماعی معینی که علاوه بر مبنای فکری از نوعی رفتار ویژه اجتماعی برخوردار است (دهخدا، ۱۳۸۵: ۸۶۹).

جریان دارای سه ویژگی و شاخصه اساسی است که عبارتند از:

۱- اجتماعی بودن و برخورداری از نوعی رفتار ویژه اجتماعی

۲- دارا بودن تشکل و جمعیت

۳- برخورداری از اندیشه مشخص و رفتار معین مرتبط با آن

بر این اساس جریان شناسی عبارت خواهد بود: از شناخت منظومه و گفتمان، چگونگی شکل‌گیری، معرفی موسسان و چهره‌های علمی و تاثیر اعتقادی، سیاسی و ایدئولوژیک است. یک جریان سیاسی شامل چندین گروه، حزب، جناح و تشکل است که از نظر اعتقادی، فکری، سیاسی، ایدئولوژی، اهداف و روش‌های مبارزه سیاسی با هم دارای اشتراکاتی می‌باشند و در مواقع انتخابات و تحولات سیاسی مهم ممکن است موضع‌گیری کرده و یا نامزد و یا نامزدهایی به مردم معرفی کنند (منصور نژاد، ۱۳۸۴: ۲۳۵).

جریان شناسی سیاسی حزب دموکرات ایران

پایه‌های اولیه ایجاد و گسترش جریان‌های سیاسی در ایران در قالب گفتمان دموکراتیک پس از ظهور گروه‌ها و حزب سوسیال دموکرات بنیان نهاده شد بدین علل که آشنایی اولیه ایرانیان با اندیشه مارکسیستی با فعال شدن گروه‌ها و حزب سوسیال دموکراسی، اگر چه محدود، آغاز شد و شکل‌گیری این جریان به طرح جریان‌های سیاسی از جمله حزب دموکرات ایران انجامید. این جریان که در ادامه بدان بیشتر پرداخته خواهد شد دارای ویژگی‌های همچون اجتماعی بودن و برخورداری نوعی رفتار ویژه اجتماعی و سیاسی که اساس آن سوسیال دموکراسی است این جریان سیاسی دارای تشکل، ساختار و مرامنامه سیاسی و اقتصادی است و دارای تفکر و اندیشه‌های به خصوص خود می‌باشد.

آمیختگی اندیشه سوسیالیستی با برنامه‌های حزبی و تشکیلاتی و ترویج تئوریک این اندیشه از طریق مطبوعات حزبی و مکتوبات ایدئولوژیک از جمله ویژگی‌های بارز جریان سیاسی حزب دموکرات است (آفاری، ۱۳۷۹: ۱۱۴).

تشکل و سازماندهی حزب دموکرات ایران

مبانی نظری و تاریخی حزب دموکرات ایران

با توجه به اینکه جریان‌های سیاسی چپ در ایران به ویژه حزب دموکرات ایران از لحاظ مبانی نظری وابسته به سوسیال دموکراسی روسیه و آلمان بودند به همین جهت از نظریات

کارل کاتسکی به‌عنوان نظریه‌پرداز این نحله فکری بهره می‌گرفتند و در مبنای و اندیشه‌های خود از دیدگاه‌های او استفاده می‌کردند. به طوری که در ۱۶ ژوئیه سال ۱۹۰۸ (۱۷ جمادی الثانی ۱۳۲۶)، یعنی ۲۳ روز پس از کودتای محمد علی شاه و به توپ بستن مجلس، سوسیال دموکرات‌های ایران نامه‌ای از تبریز به کارل کاتسکی می‌نویسند تا درباره ماهیت انقلاب مشروطه و وظیفه سوسیال دموکراسی در چنین انقلابی نظر بدهد... که در پاسخ کاتسکی اذعان می‌کند سوسیالیست‌های ایرانی وظیفه دارند در جنبش دموکراتیک شرکت جویند و به حمایت انقلاب مشروطه و آزادی‌های بورژوازی برخیزند و فعالانه در انقلاب شرکت کنند (آجودانی؛ ۱۳۸۷: ۴۱۹ - ۴۱۸).

کارل کاتسکی در سال ۱۸۵۴ در پراگ متولد شد و در سال ۱۸۷۵ به سوسیال دموکراسی وین پیوست، وی به عنوان بارزترین مبلغ سوسیال دموکراسی و تفکرات مارکسیستی در آلمان بر این عقیده بود که وظیفه حزب است به روند تکامل جامعه سرمایه داری سرعت دهد تا فروپاشی آن تسریع شود. ضمناً تأکید او بر این بود که طبقه کارگر تنها زمانی می‌تواند بر مالکیت ابزار تولید دست یابد و بر آن باقی بماند که قدرت سیاسی را نیز بدست آورده باشد (صلاحی، ۱۳۸۳: ۸۲).

کاتسکی بر دموکراتیزه شدن نظام انتخابات تأکید داشت و بر این مطلب اذعان داشت که ملت باید حق سرنوشت خود را بدست آورده و ائتلاف احزاب و آزادی اجتماعات تضمین شود تا نهایتاً بطور واقعی مالکیت‌های خصوصی به مالکیت عمومی در آید (همان، ۸۳). او بر این عقیده بود که: «سوسیال دموکراسی باید از طریق انتخابات آزاد و مردمی سعی کند هر چه بیشتر کرسی‌های انتخابات را در پارلمان از آن خود ساخته و بدین ترتیب با حمایت کارگران حاکمیت خود را استقرار بخشند و در نهایت به هدف خود یعنی سوسیال دموکراتیک دست یابند.» (همان، ۸۳) و این همانی بود که رهبران حزب دموکرات از جمله تقی زاده در مجلس دوم شورای ملی بر آن تلاش می‌کردند (قطعنامه کمیته مرکزی حزب، ایران نو، سال سوم، شماره ۱۲، ۱۳۲۹ق: ۱).

حزب دموکرات ایران به لحاظ تاریخی فعالیت خود را از مجلس دوم شورای ملی آغاز نمود. از رساله معروف امین رسول زاده می‌توان دریافت که در سالهای مقارن مشروطه،

هیئتی با نام «اجتماعیون - عامیون» در ایران تشکیل و به فعالیت‌های انقلابی مشغول شدند. هیئت مزبور تحت تاثیر فرقه اجتماعیون - عامیون ایران در قفقاز شکل گرفت. خود آن فرقه نیز به تبعیت از حزب سوسیال - دموکرات کارگری روسیه در قفقاز شکل گرفته بود (رسول زاده، ۱۳۸۷: ۸۰).

با تشکیل حزب سوسیال - دموکرات کارگری روس (۱۸۹۸ م)، ملیت‌های غیر روس از جمله مسلمانان قفقاز، ارمنیان و گرجیان که جمله‌گی در صف مخالفان حکومت تزاری قرار داشتند به حزب سوسیال دموکرات پیوستند (آدمیت، ۱۳۵۴: ۱۲).

انقلابیون مسلمان قفقاز به منظور انجام مبارزات خود، در اواخر سال ۱۹۰۴ م دست به تشکیل حزبی به نام «همت» زدند. به اعتقاد ایوانف حزب همت نه فقط از نظر سیاسی تحت تاثیر حزب سوسیال دموکرات روسیه قرار داشت بلکه از نظر سازمانی نیز بدان وابسته بود به طوریکه اعضای آن‌ها در جلسات یکدیگر شرکت می‌کردند (رواسانی، ۱۳۶۸: ۵۷).

تشکیل حزب همت و گسترش فعالیت‌های آن بر خیل عظیم ایرانیان مقیم قفقاز نیز تاثیر گذاشت به طوریکه درست یک سال بعد (۱۹۰۵ م) «کمیته سوسیال - دموکرات ایران» یا «اجتماعیون - عامیون» در بادکوبه تشکیل شد (آدمیت، ۱۳۵۴: ۱۳).

با آغاز انقلاب مشروطه در ایران شعبه‌های اجتماعیون نیز در ایران در تبریز، ارومیه، تهران، مشهد، رشت... تشکیل شدند. بنا به نوشته کسروی، تعدادی از موسسان اجتماعیون عامیون در قفقاز به ایران بازگشتند تا به فعالیت سیاسی بپردازند و ضمن کمک به مشروطه خواهان، فعالیت سازمانی خود را در داخل سامان بخشند (کسروی، ۱۳۵۹: ۱۹۴).

با بمباران مجلس اول (۲۳ جمادی الاول ۱۳۲۶ ق) فصل جدید در تاریخ نهضت مشروطه گشوده شد. مشروطه اول (۲۶-۱۳۲۴ ق) بعد از دو سال با شکست گروه‌ها و احزاب، پایان یافت. مخالفان مشروطه، اعم از جریان‌ها، طیف‌های مختلف، چیرگی یافتند و با تمام توان، آزادی خواهان را قلع و قمع کردند، جمعی از آنان کشته و تبعید، و شمار زیاد با گریز از تهران راهی آذربایجان، قفقاز، استانبول و اروپا شدند و با تمام قوا به مبارزه قلمی و قدمی با استبداد مطلقه ایران برخاستند. این مبارزات به عمر ۱۳ ماهه استبداد که به استبداد

صغیر معروف بود پایان داد و با فتح تهران (۲۷ جمادی الثانی ۱۳۲۷) با رویکرد مشروطه بر استبداد غلبه یافت و مجلس دوم تشکیل شد، و برای نخستین بار احزاب سیاسی در مجلس دوم شکل گرفت.

در مجلس دوم دو حزب عمده دموکرات ایران و اعتدالیون به همراه احزاب کوچک دیگری چون حزب اتفاق و ترقی حضور داشتند.

حزب دموکرات مهمترین حزب سازمان یافته در این دوره بود این حزب نماد اصلی جریان تندرو (انقلابی) به حساب می‌آمد (بهار، ۱۳۷۸: ۸).

بنا به گفته ملک الشعرای بهار: «حزب دموکرات، انقلابی و حزب اعتدالیون، اعتدالی دانسته می‌شدند.» (بهار، همان، ج ۱: ۸). برخی حزب دموکرات را انقلابیون یا دسته انقلابی می‌نامیدند و برخی متون تاریخی نیز با همین عنوان از آن یاد کرده اند. تقی زاده در این زمینه معتقد است که حزب دموکرات را مخالفان آن‌ها انقلابیون نامیده بودند و هرچند خود آن‌ها از این اسم تبرا کردند و قبولش نداشتند، به واسطه تکرار و تبلیغات، این اسم اغلب برای آن‌ها در افواه ماند و حتی در بعضی از کتب تاریخ مشروطیت مثل امر مسلم تکرار شده است. او ضمن مقاله‌ای تحت عنوان «کشف الغطاء» به تفصیل نارضایتی اش را از این نامگذاری ابراز می‌دارد و مدعی می‌شود که این نام را اعتدالیون بر آن‌ها نهاده بودند تا در مقابل خود را معتدل (میانه رو معرفی کنند و، با بیم دادن از تفکرات تندروانه، نمایندگان و مردم بیشتری را به سمت خود جلب کنند (حبل المتین، سال هجدهم، شماره ۳۲، ۱۳ صفر ۱۳۲۹: ۱۹).

اگرچه حزب دموکرات در مجلس دوم نسبت به اعتدالیون در اقلیت قرار داشت، از لحاظ ایدئولوژی و سازماندهی از قدرت زیادی برخوردار بود. در این دوره از مجلس، دموکرات‌ها بر وظیفه خود به عنوان حزب اقلیت در نظامی پارلمانی، که همانا تنقید از حزب اکثریت و کابینه برخاسته از آن بود، تأکید می‌کردند (ایران نو، سال سوم، شماره ۱۲، یکشنبه ۹ ربیع الثانی ۱۳۲۹: ۱).

حزب دموکرات شعبه‌های خود را در ایران گسترانید و فعالیتش را تنها به مجلس و مرکز

محدود نکرد. سید حسن تقی زاده، ورام پیلوسیان، تیگران درویش (ترهاکوپیان)، محمدامین رسول زاده، حیدرخان عمواوغلی، حسین قلی خان نواب، سلیمان میرزا اسکندری، سید رضا مساوات، وحیدالملک، حکیم الملک، میرزا محمودخان، محمدتقی تنکابنی، محمدعلی تربیت، حسین پرویز و شیخ ابراهیم زنجانی برخی از اعضای حزب بودند. ارگان رسمی حزب دموکرات روزنامه ایران نو بود که در تهران انتشار می یافت. آن‌ها همچنین روزنامه شفق را در تبریز و نوبهار را در خراسان منتشر می کردند (بهار، همان).

قبل از شروع انتخابات مجلس دوم، تعدادی از فعالان سوسیال دموکرات شروع به انجام تدارکات لازم برای تشکیل حزبی پارلمانی کردند که تفکرات ایشان را در مجلس و خارج از آن نمایندگی کند. تشکیل حزب دموکرات ایران را می توان نتیجه مجموعه‌ای از تلاش‌های فکری و عملی افرادی با خاستگاه سیاسی و سازمانی گوناگون تحت تأثیر شرایط آن روز جامعه ایران دانست

دو تن از سوسیال دموکرات‌های ارمنی گروه تبریز یعنی پیلوسیان و ترهاکوپیان یکی دیگر از گروه‌های پایه گذار حزب دموکرات ایران بودند. قرار گرفتن آن‌ها در کنار سایر بنیانگذاران که از گروه‌های مختلف دیگر بودند، به ایدئولوژی حاکم بر ذهن ایشان باز می گشت. ایشان گرایش را در گروه تبریز نمایندگی می کردند که به دلیل اعتقاد به عدم شکل گیری سرمایه داری و پرولتاریای صنعتی در ایران، به زود هنگام بودن فعالیت سوسیالیستی تصریح داشتند، و معتقد به پیوستن سوسیالیست‌ها به صفوف دموکرات‌ها بودند. پیلوسیان و ترهاکوپیان بنا به شرایط آن روز جامعه ایران معتقد به فعالیت دموکراتیک بودند (صورت جلسه نشست گروه سوسیال دموکرات تبریز، اکتبر ۱۹۰۸، اسناد تاریخی، ج ششم: ۵۰-۵۳).

سوسیال دموکرات ارمنی پیلوسیان، درنامه‌ای به تاریخ ۲۸ مرداد ۱۲۸۸ شمسی از تبریز برای تقی زاده در تهران فرستاد شادمانی خود را از تلاش‌های تقی زاده در پایتخت و اطمینان خود را از این که کوشش‌های اودرتهران ثمربخش تر از تبریز خواهد بود ابراز داشت. او همچنین همکاری‌اش رادرتهران از مذاکرات خود با دودوست مشروطه خواه، در تبریز آگاه کرد که طرح ایجاد حزب دموکرات ایران را فکری «عالی» یافته بودند (افشار، ۱۳۸۵: ۳۶۶).

پیلوسیان توجه تقی زاده را به این واقعیت جلب می‌کرد که: «عصر تشکیل احزاب سیاسی در ایران» فرا رسیده است و وظیفه آن‌ها ایجاد یک اکثریت سازمان یافته درمجلس است این مساله را به تقی زاده یادآور می‌شد.

یکی دیگر از مسلمانان قفقاز که در تاریخ انقلاب ایران موثر و از عوامل بیداری و توجه ایرانیان به مظاهر مشروطیت و حریت به شمار می‌رود، محمد امین رسول زاده است. رسول زاده از مردان فکور و خردمند شرق است (مجله یادگار سال پنجم، شماره ۱-۲: ۵۸-۵۹) وی سردبیر روزنامه ایران نو بود که این روزنامه از نظر قطع و شکل و برنامه نخستین روزنامه‌ای بود که به شیوه اروپایی در ایران منتشر می‌شد (روزنامه ترقی، ش ۱۳۲۷: ۱۸۳).

تقی زاده نیز در کتاب زندگی طوفانی از رسول زاده به مناسبت‌هایی یاد می‌کند: «او پیامبر آذربایجانی بود، صدسال دیگر مثل گاندی برای آذربایجان شوروی است» (تقی زاده، ج ۲، ۱۳۷۲: ۳۵۵).

از این رو طبیعی بود که پی‌گیر تأسیس حزبی در همین قالب باشند و با تقی زاده و دیگران که در این زمان همان راه را می‌پیمودند همراه شوند. رسول زاده نیز بر همین اعتقاد بود، زیرا او سوسیالیستی معتدل بود و چنان که از فعل و اندیشه اش مشخص است، فعالیت دموکراتیک را مناسب شرایط حاکم بر جامعه ایران می‌دانست. او معتقد بود در جامعه ایران سرمایه‌داری اروپا و آمریکا وجود ندارد تا سوسیالیست شویم و ضد آن کار کنیم و چون سرمایه و سرمایه داری نداریم، پرولتاریایی هم به وجود نیامده، بنابراین در فکر حاکمیت صنفی غیر موجود افتادن هم غیر ممکن است. از نظر او در جایی که تتمه فتودالیسم موجود است، تاریخ به ما نشان می‌دهد که سوسیالیست‌ها با سرمایه داران بورژوا یکی اند و علیه آن جنگیده‌اند، زیرا برای اینکه زمینه مستعدی برای تبلیغات مقاصد سوسیالیستی مهیا شود حاکمیت اصول سرمایه داری از ملزومات به شمار می‌رود. بنا به اعتقاد او، در مملکتی که نه سرمایه داری وجود دارد و نه پرولتاریا، و هنوز به معیشت قرون وسطایی روزگار می‌گذراند، در مملکتی مانند ایران، سوسیالیسم خیالی است بی‌حقیقت (رسول زاده، ۱۳۲۸: ۲۶ - ۲۷). بدین ترتیب تفکر تمامی این افراد در یک نقطه به هم رسید و همکاری ایشان را برای سامان دادن به حزب دموکرات ممکن ساخت.

برنامه و ساختار حزب دموکرات ایران

بخش مهمی از اهداف و برنامه‌های حزب دموکرات ایران را می‌توان با بررسی مرامنامه این سازمان استخراج کرد.

مرامنامه با یک دیباچه آغاز می‌شود و در هفت بند خواسته‌ها و برنامه‌های حزب را تشریح می‌کند (مرامنامه حزب، تبریز: امید، ۱۳۲۸).

دیباچه مرامنامه با تحلیلی برخاسته از اندیشه سوسیال دموکرات به تشریح اوضاع ایران می‌پردازد در این دیباچه با اشاره به تکامل و ترقی افکار بشر و تلاش عمومی برای غلبه بر طبیعت در مسیر سعادت، آزادی و مساوات انسان، همزمان با پیشرفت مناسبات صناعی، تجاری و مدنی در پی ترقی بشر و وسعت یافتن حرکات آزادی خواهان می‌باشد. بنیانگذاران حزب هدف خود را یاری رساندن به کشور در پیمودن آزادی و نهادینه کردن آن در کشور بودند. بیان نامه پارلمانی حزب هم تصریح داشت که «ایران ما نیز قهرآه‌مین راه عمومی اولادبشر را خواهد پیمود و مقصود فرقه دموکرات ایران همانا دادن یک چنان استعدادی است به ایران که در سایه آن استعداد بتواند با دیگر رهروان راه قافله تمدن همراهی کند» (ایران نو، سال دوم، شماره ۱۶، ۱۱۹، ربيع الاول ۱۳۳۹).

مرامنامه حزب در مجموع ۳۲ ماده داشت برخی از مواد عبارت از: ۱- جدای دین از سیاست ۲- ایجاد نظام اجباری ۳- قانون منع اختکار ۴- تقسیم املاک بین رعایا ۵- تعلیم و تربیت اجباری ۶- تاسیس بانک ۷- اولویت مالیات مستقیم بر مالیات غیر مستقیم (مرامنامه حزب: ۱۰-۱۳).

حزب دموکرات در مرامنامه خود بر انتخابات عمومی نمایندگان مجلس و لغو امتیازهای شخصی و صنفی تأکید داشت مرامنامه ضمن تأکید بر تفکیک قوا خواهان تمرکز قدرت دولت در دست مجلس شورای ملی و انتخابات وزراء توسط آن و مسئولیت ایشان در برابر مجلس بود (مرامنامه حزب: ۱۰-۱۳).

مرامنامه همچنین شرح مفصلی در تشریح اصول اقتصادی مدنظر حزب داشت که در ۱۷ ماده تشریح شده است. در مرامنامه حزب، هدف از تشکیل حزب دموکرات «حفظ آزادی و

استقلال مملکت و ابقای مشروطیت» و یاری کشور برای همراهی با تکامل عمومی بشریت عنوان شده است (همان: ۹).

برنامه اقتصادی حزب معطوف به تامین منافع طبقات محروم و محکوم جامعه بود. دموکرات‌ها هدف خود را از میان برداشتن امتیازهای طبقاتی و بهره‌مندی مساوی تمام طبقات اجتماعی، بنا به استعداد ذاتی و زحمات شخصی، از امکانات کشور عنوان می‌کردند (بیانات شعبه پارلمانی حزب، ایران نو، شماره ۱۲۰).

جدایی دین از سیاست جزء رادیکا ترین بخش برنامه‌های دموکرات‌ها را تشکیل می‌داد. تاکید مرامنامه دموکرات‌ها بر جدایی دین از سیاست با توجه به شرایط حاکم بر جامعه ایران، می‌توانست مخاطراتی را برای حزب دموکرات ایجاد کند، از این رو روزنامه ایران نو طی مطالبی در توضیح اهداف و برنامه‌های حزبی و به منظور رفع اتهام «عناد با مذهب» نوشت:

«چون فرقه از طرف معاندین هدف تیر حملات مغرضانه است و ما را نظر به آن فصلی که در انفکاک قوه روحانیه از قوه سیاسیه در مرامنامه خود داریم. بر دشمن دین و آیین و عداوت روحانیت متهم خواهند بود. ما را است که با نزاکت تمام، تقدیس عقاید دینیه را که از نظریات آزادی پرورانه ما است بر مردم ثابت و حالی نموده، گوشزدشان سازیم که مطالبات ما ابداً تناقضی با شریعت نداشته و موافق احکام خود شریعت مطهره، علما و روحانیون حق ندارند که صنف مخصوص و ممتازی را در میان ملت تشکیل دهند (ایران نو، سال دوم، شماره ۳، ۱۳۲۸: ۳).

با این وجود حزب دموکرات در رویکرد خود به مذهب، به اصل مجرده شریعت و دفع و حذف موهومات از آن اعتقاد داشت (قطعنامه حزب دموکرات، ۳۰ ذیقعد ۱۳۲۷).

در مسائل دیگر همچون نگاه به مسائل و سیاست خارجی حزب دموکرات مقاومت در برابر بیگانگان و سلطه خارجی و حفظ استقلال کشور از نفوذ دولت‌های متخاصم و بیگانه را جزء اهداف و برنامه تشریح می‌کردند. سیاست این حزب در زمینه امور خارجه چنین بیان شده بود: ۱- سیاست استقامت و از دست ندادن حقوق کشور ۲- تسلیم نشدن به مدعیان غیر حقه و مطالبه کردن از دیگران که با ما مثل انسان‌ها و مثل ملل مستقل رفتار نمایند.

۳- تلاش در جهت رفع دست‌اندازی‌های قدرت‌های خارجی به دست خود ملت و به هر وسیله‌ای که وجدان ملت روا می‌بیند (بیانات شعبه پارلمان فرقه دموکرات ایران، ایران نو، شماره ۱۲۰: ۱).

دموکراتها بیش از سایر احزاب به مسئله امپریالیزم و سلطه دول غرب توجه داشتند آن‌ها معتقد بودند و بارها تکرار می‌کردند که فقط با ایستادگی علیه روسها و انگلیسیها خواهند توانست جلوی تجاوزات آن‌ها را بگیرند و اگر چنانچه دولت ایران از قدرت و جرات نشان دهد، آن‌ها عقب نشینی خواهند کرد (اتحادیه، ۱۳۶۱: ۲۰۶).

در خصوص سیاست‌های داخلی حزب دموکرات به سه اصل اساسی اعتقاد داشت: ۱- مرکزیت ۲- پارلمانتاریسم ۳- دموکراتیسم؛ به اعتقاد آن‌ها اولین وظیفه، تشکیل یک قدرت مرکزی است که کلیه قوای کشور را در دست داشته باشد و این مرکزیت هم توسط موسسات ملی شکل بگیرد و فقط در دست منتخبان ملت یعنی مجلس شورای ملی به عمل آید. حزب دموکرات خواهان مرکزیت و پارلمانتاریسم بود، به شرط آن که اکثریت مردم آن اشتراک داشته باشند (همان، ۲).

نفوذ و دخالت‌های کشورهای انگلیس و روس

یکی از دلایل شعله ور شدن انقلاب مشروطه در ایران خطر تسلط و تجاوز روزافزون استعمارگران روس و انگلیس و تهدید استقلال ایران بوده است، با این وجود هیچ‌گاه مشروطه‌خواهان به نیت استعماری بیگانگان پی نبردند و سرنوشت نهضت را به دخالت قدرت‌های بزرگ واگذار کردند. نقطه اوج دخالت‌های بیگانه در جریان انقلاب مشروطه را می‌توان در دو مساله: ۱- به توپ بستن مجلس توسط محمدعلی شاه به یاری روس‌ها و ۲- عقد قرارداد ۱۹۰۷ که ایران را به مناطق تحت نفوذ دو کشور روسیه و انگلیس تقسیم کرد، مشاهده نمود. در نهایت نیز درخواست روسیه مبنی بر اخراج مورگان شوستر و حمایت بریتانیا از این درخواست در سال ۱۹۱۱ تیر خلاص را به انقلاب زد. به این ترتیب اتحاد دولت‌های روسیه و انگلیس در مقابل خطر آلمان، تقسیم ایران در قرارداد ۱۹۰۷ و اشغال ایران در جنگ اول از جمله مهم‌ترین عوامل خارجی در شکست مشروطه به خصوص احزاب سیاسی به شمار می‌آیند (کاظم زاده، ۱۳۷۱: ۶۴۸).

در مورد روابط خارجی، به خصوص با روس و انگلیس، آزادیخواهان بسیار محتاط ولی در عین حال بسیار وطن پرست بودند البته نباید فراموش کرد که الهام اولیه نهضت اصلاح طلبان و انقلاب در ایران، در اثر احساس خطر در مقابل تجاوزان خارجی بود (دولت آبادی، ج ۲، ۱۳۲۸: ۲۱۸).

در سیاست خارجی دموکراتها یک سیاست مستقل ملی و بی‌طرفی را دنبال می‌کردند، و شدیداً اظهار وطن پرستی می‌نمودند. روزنامه نوبهار در این خصوص نوشت: «تکلیف حکومت حاضر ما همان است که مکرراً گفته‌ایم: بی‌طرفی و جلوگیری از بهانه‌های هر دو طرف (روسیه و انگلیس)» (نوبهار، شماره ۲۴، ۵۰ جمادی الاول، ۱۳۲۹).

به هر روی رقابت قدرت‌های سنتی روسیه و انگلیس در ایران پس از شکست مشروطه نیز ادامه یافت. به طوری که دولت‌هایی که روی کار می‌آمدند، باید تعادل را حفظ کرده و در تصمیم‌گیری‌های خود منافع این دو قدرت را نیز در نظر می‌گرفتند. از این رو طی تمام سال‌های بعد به دلیل رقابت روس و انگلیس در ایران، کابینه‌ها یکی پس از دیگری سقوط می‌کردند و چند دستگی میان سران انقلاب را بیشتر نمایان می‌ساختند.

فعالیت‌ها و اقدامات سیاسی و علل ناکامی حزب

حزب دموکرات ایران گروهی با سازماندهی متمرکز بود، ساختار تشکیلاتی حزب بر اساس سلسله مراتب حوزه‌ها، شوراها و کمیته‌های محلی، کنفرانس‌ها و کمیته‌های ایالتی و همچنین کمیته مرکزی و کنگره‌های ادواری بود (شاگری، ۱۳۵۷: ۵۷). همان طور که از یک حزب متمرکز انتظار می‌رود تمام نشریات عمومی، ملی و استانی، قبلاً توسط مرکز حزب بررسی و کنترل می‌شد. به علاوه نظامنامه حزبی مانع از عضو شدن افرادی می‌شد که در صنف روحانی بودند (همان، ۳۴۶ - ۳۴۷). حزب دموکرات به عنوان یک حزب قانونی درگیر در سیاست داخلی، دارای فراکسیون پارلمانی بودند. اعضای کمیته مرکزی به جز برای اعضاء برای دیگران ناشناخته بودند، شیخ ابراهیم زنجانی، یکی از فعالین حزب طی نامه‌ای به تقی زاده نارضایتی خود را نسبت به این امر اظهار کرد و بر لزوم فعالیت عمومی و کنار گذاشتن کارهای مخفی و همچنین نسبت به ایجاد یک ارگان وابسته به کمیته مرکزی تأکید کرد (افشار، ۱۳۵۹: ۳۳۹).

حزب در روند فعالیت‌هایش مطالبات برنامه خود را در مجالس شورای ملی این گونه مطرح می‌کرد:

اول: اعطای آزادی‌های دموکراتیک، مسئولیت وزراء در قبال مجلس شورای ملی، تفکیک قوا، لغو امتیازات و القاب اشراف، تساوی همه ایرانیان در برابر قانون بدون توجه به مذهب، نژاد و قومیت و همچنین برنامه بر لزوم تفکیک قدرت سیاسی از اقتدار روحانیون تاکید می‌کند. این موضوع از این جهت متهورانه بود که حمایت اولیه روحانیون «آزادی خواه» از جنبش مشروطه، به قبول نظارت دین بر قانون گذاری مجلس توسط کمیته‌ای از علما انجامیده بود (ترکمان، ۱۳۶۹: ۱۷-۱۹).

در بیانیه پارلمانی که توسط سلیمان میرزای اسکندری قبل از تشکیل مجلس و انتشارش در روزنامه ایران نو قرائت شد؛ این مسائل در اولویت قرار داشت.

لزوم تقویت دموکراسی پارلمانی از طریق تشکیل احزاب سیاسی برای بسیج توده‌ای و حمایت مردمی در انتخابات مجلس برای اداره امور مملکت با یکدیگر رقابت کنند (ایران نو، سال دوم، شماره ۲۳، ۵ شوال ۱۳۲۸ ق).

آنان فکر می‌کردند که وجود دولت متمرکز برای منافع کشور حیاتی است و معضلات و گرفتاری‌هایی که در کشور به چشم می‌خورد ناشی از سیستم غیر متمرکز قبلی است. این سیاست تمرکز گرایی با کنترل از سوی مجلس شورای ملی همراه بود (ایران نو، شماره ۱۱۹: ۱). یعنی دولت مرکزی توسط وزاری اداره شود که از سوی مجلس شورای ملی برگزیده می‌شود در برابر آنان مسئول می‌باشند. نظام پارلمانی می‌تواند از طریق دموکراتیزم آرزوهای عمومی را برآورده کند این تنها راهی است که می‌تواند از منافع اکثریت مردم (روستائیان، زحمت کشان، اصناف، تجار) حمایت کرده و وضع آنان را بهبود بخشد و در خدمت دموکراسی زحمت کشان باشد. برنامه خواستار برآورده کردن مطالبات اقتصادی زحمت کشان و دهقانان و اتخاذ شیوه‌هایی برای اصلاح نظام مالیاتی است. به این ترتیب برنامه وضع قوانین مترقی مانند جایگزین کردن مالیات مستقیم به جای وابستگی کامل به مالیات غیر مستقیم را پیشنهاد کرد که فشار آن بیشتر بر دوش طبقه تولید کننده قرار داشت. به علاوه برای اولین بار قوانین جدید کارگری و قوانین تأمین اجتماعی پیشنهاد شده مانند

ممنوعیت کار کودکان، کاهش ساعت کار واگذاری اراضی خالصه و دادن آن به زارعین و تقسیم دیگر امکانات زراعی بین کشاورزان از طریق بانک کشاورزی، همچنین برنامه حزب خواستار آن بود که منابع طبیعی کشور به وسیله دولت اداره شود و در خدمت مردم باشد. به علاوه تحصیلات رایگان و اجباری برای همه که شامل زنان هم می‌شد، و بر لزوم تشکیل ارتش مدرن از طریق خدمت نظام وظیفه برای مردان بالغ تاکید شده بود. حزب دموکرات ایران همچنین خواستار وضع قوانین مدنی در همه زمینه‌ها به خصوص در مورد بدرفتاری مالکان با رعایا بود. حزب دموکرات به یک جنبه دیگر از عقاید مارکسیستی که در ایران بیشتر نمود داشت پرداخت و آن تقسیم اجتماع به دوطبقه فقرا و اغنیا بود. دموکرات‌ها دائماً به مسئله طبقاتی بودن جامعه اشاره می‌کردند و بیان می‌داشتند که، طبقه حاکم همیشه سعی کرده عامه مردم را عقب افتاده نگه دارد، «این طبقه اعیان یک قسمت بزرگ این مملکت را امروز در دست دارند و صاحب املاک هستند بنابراین واضح است که همیشه به ترتیب فتوالتیته رفتار کرده و دست از امتیازاتی که از زمان قدیم غصب کرده اند برنخواهد داشت.» (ایران نو، شماره ۶۵، ۲۹ شوال، ۱۳۲۷ق).

این حزب در مورد زارعین نیز اذعان داشت که: «آن‌هایی که مالک اراضی هستند و عادت دارند حاصل زحمت اینها را بخورند سعی خواهند کرد که منافع خود را از دست ندهند.» (ایران نو، شماره ۵۴، ۱۶ شوال، ۱۳۲۷).

به طور خلاصه برنامه و بیانیه پارلمان اولین تلاش برای مطرح کردن لزوم قانون گذاری جدید رای جامعه‌ای بود که یک قرن سلطه؛ تخریب کامل و بی نظمی به آن تحمیل شده بود. حزب دموکرات ایران ناگزیر بود خط مشی خود را نسبت به آن بیان کند و درباره مواضع رشد و توسعه کشور توضیح دهد و این که، در کشوری مانند ایران نمی‌توان یک باره بر آن موانع غلبه کرد و باید به صورت تدریجی آگاهی داد.

با توجه به مطالبات فوق، مخالفت‌های با حزب می‌شد که از سه منبع نشات می‌گرفت:

- ۱- سیاست استعماری روسیه در ایران که مخالف استقلال و تشکیل هر دولت مردمی در کشور بود.
- ۲- ائتلافی از محافظه کاران داخلی که ترکیبی از نخبگان طبقه حاکم بود.

کسانی که در آخر کار به جنبش مشروطه خواهی پیوسته و خواستار باز پس گرفتن قدرت

بودند و همچنین روحانیون سنتی که با نوسازی کشور مخالفت می‌کردند. ۳- تازه به دوران رسیده‌هایی که در رهبری حزب قرار گرفتند. و تمایل ناچیزی به پایدار ساختن حزب و یا سعادت و رفاه مردم داشتند (شاکری، ۱۳۸۴: ۶۰-۵۸؛ افشار، ۱۳۵۹: ۳۶۹-۳۶۱).

این ۳ مانع به این صورت بازتاب یافت: ۱- روسیه با اولتیماتوم دسامبر ۱۹۱۱ خواستار اخراج مورگان شوستر، مستشاران آمریکایی و بستن مجلس شورای ملی شد. ۲- همکاری عناصر محافظه کار با درخواست‌های روسیه و مخالفت و فتوای روحانیون ساکن عتبات علیه تقی زاده ۳- تنبلی، لاقیدی، سستی و بی‌انضباطی در بین اعضای کمیته مرکزی و وزرای دموکرات (افشار، همان: ۳۶۶).

فعالین گمنام حزب دموکرات شاید به رهبری کسانی مانند پیلوسیان از طریق تشکیل کمیته موقتی استانبول کوشیدند حزب را نجات دهند آنان پذیرفتند که حزب در مرحله بحرانی به سر می‌برد و آینده آن نامعلوم است و برخی اظهار می‌کردند که در این شرایط تنها یک «منجی» می‌تواند وضعیت و شرایط بحرانی حزب را اصلاح کند. آن‌ها فکر می‌کردند که کنگره حزب از عهده غلبه بر بحران بر می‌آید و اکنون که زمینه تکمیل کنگره فراهم نبود راه حل در تشکیل هیئتی از متفکران، رهبران و نویسندگان حزب به جای کنگره بود (شاکری، همان: ۶۱).

نتیجه‌گیری

حزب دموکرات ایران به عنوان یک جریان سیاسی دارای یک ایدئولوژی (سوسیال دموکراسی)، نظامنامه و مرامنامه که در آن اهداف و برنامه‌های خود را با بهره‌گیری از اندیشه‌های سوسیال دموکراسی روسیه و آلمان به ویژه از نظریات کارل کاتسکی ترسیم کرده و سعی در کسب قدرت سیاسی پارلمانی در انقلاب مشروطه ایران داشت بنابراین با تشکیل مجلس دوم شورای ملی فعالیت خود را آغاز نمود. حزب دموکرات با توجه به اهداف و برنامه‌های که داشت به دلایل زیر نتوانست در روند دموکراسی سازی ایران موفق عمل کند:

مرامنامه حزب برگرفته از مرامنامه سوسیال دموکراسی روسیه و آلمان بوده و موارد

مطرح در مرامنامه منطبق با مسائل فرهنگی، سیاسی و اجتماعی ایران نبود از جمله رادیکال‌ترین آن جدای دین از سیاست بوده است که همین مساله در درون مجلس و جامعه روحانیون مورد اختلاف و مخالفت‌های در روند فعالیت‌های حزب گردید.

نمایندگان حزب در مجالس شورای ملی بر اهمیت و ارزش نهاد قانون‌گذاری تاکید فراوان داشتند و خود را حامی رنجبران و طبقه ستمدیده گان معرفی می‌کردند و علی‌رغم گسترش گفتمان و ادبیات سوسیال دموکرات‌ها در این مقطع در ایران، نمی‌توان مدعی شناخت علمی و کامل ایرانیان در سطح وسیعی از این ایدئولوژی شد و از یک سو بخش اعظم جامعه ایران را توده‌های مردم کم سواد و بی سواد تشکیل می‌دادند که نه اهل مطالعه بودند و نه توانایی فهم اندیشه‌های فلسفی را داشتند و این خودگواه بر عدم وجود بسترهای لازم در جامعه ایران برای ایجاد و دوام حزب بوده است.

ایجاد ائتلاف‌های محافظه کاران داخلی که ترکیبی از نخبگان طبقه حاکم و کسانی که به جنبش مشروطه خواهی پیوسته و خواستار بازپس‌گیری قدرت سیاسی بودند و همچنین روحانیون سنتی که با نوسازی از نوع غربی مخالفت می‌کردند.

دخالت‌های کشورهای مثل روسیه و انگلیس در فعالیت‌های احزاب به خصوص حزب دموکرات ایران و مسائل داخلی کشور منجر به تفرقه و نفاق بین رهبران حزب گردید.

و در نهایت حزب دموکرات ایران را نمی‌توان از احزاب تمام عیار سوسیال دموکرات همچون حزب سوسیال دموکرات کارگری روسیه یا احزاب اروپایی تحت این عنوان محسوب کرد. با تمامی این‌ها شکل‌گیری چنین سازمان‌های در راهیابی دموکراسی به ایران و شناخت وسیع و دقیق ایرانیان از این جریان سیاسی تلاش‌های انجام شد ولیکن آن نتیجه مطلوب حاصل نگردید.

منابع

- آجودانی، ماشاءاله (۱۳۸۷)، *مشروطه ایرانی*، تهران، نشر اختران.
- آدمیت، فریدون (۱۳۵۴)، *فکر دموکراسی اجتماعی در نهضت مشروطیت ایران*، تهران، پیام.
- آفاری، ژانت (۱۳۷۹)، *انقلاب مشروطه ایران (۱۹۰۶-۱۹۱۱م)*، ترجمه رضا رضایی، تهران، بیستون.
- اتحادیه، منصوره (۱۳۶۱)، *پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت*، تهران، نشر گستره.
- افشار، ایرج (۱۳۸۵)، *مقالات تقی زاده*، تهران، نشر توس.
- *اوراق تازه یاب مشروطیت و نقش تقی زاده* (۱۳۵۹)، به کوشش ایرج افشار، تهران، انتشارات جاویدان.
- *ایران نو* (۱۳۲۷ ق)، ۲۹ شوال، شماره ۶۵.
- *ایران نو* (۱۳۲۸ ق)، ۵ شوال، سال دوم، شماره ۲۳.
- *ایران نو* (۱۳۲۹ ق)، سال سوم، شماره ۱۲.
- *ایران نو* (۱۳۲۹)، ۱۶ ربیع‌الاول، سال دوم، شماره ۱۱۹.
- *ایران نو* (۱۳۲۹)، سال دوم، شماره ۱۲۰.
- *ایران نو* (۱۳۲۹ ق)، ۹ ربیع‌الثانی سال سوم «کمیته مرکزی فرقه دموکرات ایران، قطعنامه»، شماره ۱۲.
- بهار، محمدتقی (ملک‌الشعرا) (۱۳۸۸)، *تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران- انقراض قاجاریه*، ج ۱، تهران، نشر امیرکبیر.
- *تاریخ استقرار مشروطیت در ایران*، (۱۳۵۳)، برگرفته از: اسناد محرمانه وزارت امور خارجه انگلستان، به کوشش حسن معاصر، تهران، ابن سینا.
- ترکمان، محمد (۱۳۶۹)، *تاریخ معاصر ایران*، ج ۲، تهران.
- تقی زاده، سیدحسن (۱۳۹۰)، *زندگی طوفانی*، تهران، نشر توس.
- تقی‌زاده، سیدحسن (۱۳۶۳)، *انقلاب مشروطیت ایران (سه خطابه)*، تهران، گام.
- دولت آبادی، یحیی (۱۳۶۲)، *حیات یحیی*، ج ۲، تهران، نشر عطار.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۸۵)، *لغتنامه*.
- رساله «*تنقید فرقه اعتدالین یا اجتماعین-اعتدالیون*» به قلم محمد امین رسول‌زاده، تهران، مطبعه- فاروس، ۱۳۲۸، مندرج در: *مرام‌نامه‌ها و نظام‌نامه‌های احزاب سیاسی ایران در دومین دوره مجلس شورای ملی*، به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی)، تهران، نشر

- تاریخ ایران، ۱۳۶۱.
- رسول‌زاده، محمدمبین (۱۳۸۷)، *گزارش‌هایی از انقلاب مشروطیت ایران*، ترجمه رحیم رئیس‌نیا، تهران، نشر و پژوهش شیرازه.
- رواسانی، شاپور (۱۳۶۸)، *نهیضت میرزا کوچک خان جنگلی و اولین جمهوری اسلامی در ایران*، تهران، نشر شمع.
- *روزنامه ترقی* (۱۳۲۷)، ۱۶ شوال، ش ۱۸۳.
- شاکری، خسرو (۱۳۵۷)، *اسناد تاریخی جنبش کارگری، سوسیال دموکراسی و کمونیستی ایران*، ج ۲-۶، تهران، مزدک.
- شاکری، خسرو (۱۳۸۲)، *پیشینه‌های اقتصادی-اجتماعی نهضت مشروطیت ایران*، تهران، نشر اختران.
- شاکری، خسرو و دیگران (۱۳۸۲)، *نقش آرامنه در سوسیال دموکراسی ایران (۱۹۰۵-۱۹۱۱م)*، به کوشش محمد خسرو پناه، تهران، شیرازه.
- صالحی، نصراله (۱۳۸۵)، *زمینه‌های شکل‌گیری حزب دموکرات ایران*، *مجله تاریخ پژوهان*، شماره ۷.
- صلاحی، ملک یحیی (۱۳۸۳)، *اندیشه‌های سیاسی غرب در قرن بیستم*، تهران، نشر قومس.
- *صورت جلسه نشست گروه سوسیال دموکرات تبریز*، اکتبر ۱۹۰۸، اسناد تاریخی، ج ششم.
- غفاری، مسعود و محمدزاده، علی (۱۳۹۰)، *عدالت‌خواهی از منظر دو حزب دموکرات و اعتدالیون (بررسی مرام‌نامه دو حزب)*، *پژوهش‌های تاریخی*، دوره جدید، سال سوم، شماره دوم (پیاپی ۱۰).
- کسروی، احمد (۱۳۷۸)، *تاریخ هیجده ساله آذربایجان بازمانده تاریخ مشروطه ایران*، تهران، امیرکبیر.
- «کشف الغطاء»، *حبل‌المتین*، (۱۳۲۹ق) سال هجدهم، شماره ۳۲.
- کاظم‌زاده، فیروز (۱۳۷۱)، *روس و انگلیس در ایران (۱۸۶۴ - ۱۹۱۴)*: پژوهش درباره امپریالیسم، ترجمه: منوچهر امیری، تهران: آموزش انقلاب اسلامی.
- *مجله یادگار* (۱۳۲۷)، سال پنجم، شماره ۱-۲.
- منصور نژاد، محمد (۱۳۸۴)، *متغیرها و شاخص‌های جریان‌شناسی سیاسی*، علوم.
- *نوبهار* (۱۳۲۹)، پنجم جمادی‌الاول، شماره ۲.